



## ОБРАЗ КОЗАЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ПЕРІОДУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК УЧАСНИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

*У статті в історіографічному контексті розкривається образ козацького полковника періоду Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Особлива увага звертається на його функціональну роль як учасника державотворчого процесу.*

*Ключові слова: козацький полковник, війна, старшина.*

Лише неординарні, історичні постаті спроможні здійснити значні суспільно-політичні зрушення, і, навпаки, переломні події в історії людства породжують непересічних особистостей. Унікальність даної формули, виведеної з тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації, знайшла своє підтвердження і в історичному досвіді України доби визвольних змагань середини XVII ст. Велике козацьке повстання 1648-1649 рр. і наступна за ним Визвольна війна за утвердження національного суверенітету, які за масштабами розмаху та глибиною спричинених ними суспільно-політичних, ідеологічних, духовних, у цілому ментальних зрушень можна поставити в один ряд з найзначущішими подіями європейської історії пізнього середньовіччя – рубежу нового часу (реформацією в Німеччині, революціями в Англії та Франції, Національно-визвольною війною в Нідерландах) вивели на авансцену життя в Україні цілу плеяду талановитих полководців, дипломатів, державних і політичних діячів загальноєвропейського масштабу.

Над козацькими війнами середини XVII ст. донині тяжіють – у чомусь більшою, в чомусь меншою мірою – парадигми української, польської, єврейської "національних історіографій", сформульовані впродовж середини XIX – початку XX ст. як підґрунтя для ідеологій модерного націотворення. Не вдаючись в екскурси до сьогоднішніх змін у поглядах на війну польської та єврейської історіографій, дослідниця Н. Яковенко зазначає, що з українського боку перші зазіхання на ексклюзивний статус "великої війни" можна пов'язати з появою наприкінці 1970-х праць Франка Сисина – нині, поза сумнівом, головного авторитета в цій темі; упродовж 1990-х з'являється також низка праць Сергія Плохія, а зовсім нещодавно – піонерські розвідки Петра Саса та Сергія Леп'явка, щоправда, в широкий обіг запропоновані в них новації поки що не ввійшли. Цілком очевидно також, що на тих дослідників, які підхоплять естафету ревізії цього без перебільшення найміцнішого монумента старої історіографії, чекає низка сенсаційних несподіванок [15, с. 190]. Продовжує викликати науковий і пізнавальний інтерес розвідка про козацьких вождів Б. Сушинського [11].

Останніми роками в українській історичній науці все міцніше утверджується тенденція щодо повернення на авансцену історії людської особистості, зокрема в період Визвольної війни. Відомий український історик І. Крип'якевич зауважував: "Коло ініціаторів повстання охоплювало кращих представників старшини Запорозького війська, людей, найбільш досвідчених у військовій справі, з яких

---

© Радько Петро Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

майже всі брали участь у повстаннях 20 – 30 років XVII ст. і мали великий авторитет серед козацької маси. Займаючи місця сотників і отаманів, вони мали змогу впливати безпосередньо на рядових козаків і залучати їх до планів майбутнього виступу" [5, с. 109].

Українською історіографією вже представлені нариси про видатних політичних, суспільних та культурних діячів, проводирів народних рухів доби Київської Русі, українського середньовіччя та нового часу. Поряд з цим створюються великі життєписи найяскравіших постатей в національній історії. Традицію повернення в українську історіографію жанру історичної біографії продовжує книга, присвячена героям Визвольної війни українського народу середини XVII ст., сподвижникам і соратникам великого гетьмана. Тут представлено 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого мистецтва виборювали й відстоювали незалежність України. Випущений на замовлення Міністерства інформації України за національною програмою випуску соціально значущих видань "Малий словник історії України" (1997 р.) дає короткі біографічні повідомлення відомих істориків про таких знаменитих козацьких полковників, як Іван Богун (О. Гуржій, с. 62), Ілля Голота (В. Палієнко, с. 115), Антон Жданович (В. Степанков, с. 152), Іван Золотаренко (Т. Чухліб, с. 167), Максим Кривоніс (В. Степанков, с. 219), Михайло-Станіслав Кричевський (В. Степанков, с. 229) Нестор Морозенко (Д. Яневський, с. 262).

Вони проявили себе не тільки у сфері військової діяльності. Час від часу їм доводилося ставати то гнучкими політиками, то виваженими адміністраторами чи обережними дипломатами, слідуючи, але й подеколи вступаючи в протиріччя із стратегічною лінією Богдана Хмельницького. Вони різнилися за своїм соціальним походженням, вдачею та уподобаннями. По-різному склалися їх життєві долі. Але головне, що їх об'єднувало, – це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі пращурів [8, с. 6]. На підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни в історії українського народу сучасна українська історіографія намагається відтворити рельєфні, позбавлені суб'єктивістських оцінок образи полководців, що жили й діяли в умовах героїчної епохи, яка стала переломною не тільки для долі України, а й подальшого політичного розвитку всього європейського континенту.

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький упродовж свого десятилітнього гетьманування, зазвичай ділять на козацьке і шляхетське крило, ніби принципово протиставлені. У цьому є певне спрощення, бо насправді, на думку авторитетної дослідниці Н. Яковенко, довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, які більш-менш злагоджено взаємодіяли лише під його тяжкою рукою. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет – владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби "всіх проти всіх", який наступав за Руїни, можна побачити три певні течії, котрі перегукуються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького й за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в політичну еліту однодумців [14, с. 360].

Першою з них була реєстрова ("старинна") старшина Війська Запорозького, об'єднана почуттям вояцької солідарності, незалежно від того, з козацького, а чи зі шляхетського кореня вона походила. З цього середовища вийшли і сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська від початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вишняк, Іван Волевач, Яцько Воронченко, Матвій Гладкий, Іван Голота, Філон Джеджалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, Максим Нестеренко, брати Нечаї, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко, Богдан Топига, Іван Федорович, Іван Чарнота (Черняга), Прокіп Шумейко та багато інших [14, с. 360].

Найвідомішому козацькому полковнику Івану Богуну присвятили свої публікації вітчизняні історики В. Голобуцький, Д. Мишко, М. Петровський, Л. Полухін, а серед сучасних дослідників О. Гуржій [4], Б. Флоря [12], Т. Яковлева [16] та ін. Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що в біографії Івана Богун є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни, адже Іван Богун – це "одна з найчистіших постатей в козацькій історії". Відома дослідниця Т. Яковлева зауважує: "Жодному іншому діячеві тієї доби не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Нікому іншому не вдалося отримати стільки блискучих перемог. Нікому іншому не вдалося мати свою власну думку, як це робив Богун, не ризикуючи при цьому головою. Мабуть, тільки Богун міг помірятися славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він – один з небагатьох – не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя" [16, с. 43].

Є підстави стверджувати дослідникам В. Смолію та В. Степанкову, що гетьман Б. Хмельницький відправляв посольство полковника Ф. Джеджалія до турецького султана, яке мало натякнути на можливість прийняття Військом Запорозьким його протекції й оскаржити дії хана, який дозволив татарам грабувати українські поселення та брати ясир [9, с. 135]. Сучасні дослідники вивчали окремі постаті сподвижників Богдана Хмельницького: В. Брехуненко (див. [8, с. 27 – 38]) – Кіндрата Бурляя, В. Степанков (див. [8, с. 243 – 260]) – Данила Нечая, В. Горобець (див. [1, с. 26 – 36; 8, с. 261 – 276]) – Івана Нечая, Ю. Мицик (див. [7, 277 – 286; 8, 377 – 384]) – Тимоша Носача та Прокопа Шумейка.

Другу групу старшин упродовж 1648 р. витворили шляхтичі, які до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були. Більшість із них перейшла на бік повстанців відразу після перших перемог, керуючись почуттям "руської" солідарності, яке в переломну мить виявилось дужчим за лояльність до Речі Посполитої. Крутий політичний вибір полегшували суто побутові взаємини добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникало. Мов ніж у масло українська шляхта входила до старшинської верхівки й завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції наверх, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького Станіславу (Михайлу) Кричевському. На відміну від багатьох політиків, дипломатів і полководців того часу, діяльність яких залишалася поза увагою науковців, йому "пощастило". В. Липинський присвятив висвітленню життя полковника монографічне дослідження. Деяких аспектів його біографії торкалися О. Апанович, М. Грушевський, М. Капустяний, М. Костомаров, Е. Котлубай, І. Крип'якевич, О. Переяславський та деякі інші вітчизняні й зарубіжні історики, а серед сучасних В. Степанков [8, с. 177 – 192].

Помітною постаттю серед передвоєнної православної шляхти був Іван Виговський. Саме він сформував адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був утаємничений у найсекретніші справи: "Жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський", – писав один із сучасників (цит. за [14, с. 361]).

Майже з перших днів Визвольної війни бачимо в козацькому війську чотирьох братів Виговського і багатьох полковників, що походили з київської та брацлавської шляхти: Самійла Богдановича-Зарудного, Антона Ждановича, Михайла Зеленського, Силуяна Мужилівського, Григорія Сахновича-Лесницького, Ярему Петрановського та ін. Уже на початку повстання на козацький бік переходить майбутній переяславський полковник й один з найзавзятіших противників порозуміння з Польщею Петро Головацький. Після битви під Корсунем у червні 1648 р.

свій життєвий вибір зробили коронний ротмістр Остап Гоголь і Адам Хмелецький. Іван Креховецький розпочинає свою "козацьку кар'єру" на посаді корсунського полкового писаря, а згодом він стане одним з найпомітніших дипломатів Хмельницького й генеральним суддею. Окремим полковникам сучасні дослідники присвятили спеціальні публікації, зокрема А. Гурбик [2, с. 130 – 139; 3, с. 41 – 60] – Антону Ждановичу, Ю. Мицик [8, с. 141 – 150; 221 – 226] – Михайлу Зеленському та Силуяну Мужилівському.

Третю групу старшини, яку винесла на вершину влади революція, становили вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян. Це крило, на відміну від двох попередніх, не становило чогось цілісного. Заможні городяни, як-от Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба, швидко злилися зі "старшиною старшою", набувши військового досвіду і навіть слави полководців. Сподвижник Богдана Хмельницького Василь Золотаренко загинув у вирі боротьби за гетьманство, спричиненої внутрішніми усобицями, дезорієнтацією та деморалізацією тогочасного суспільства, в якому особисті інтереси превалювали над патріотичними ідеалами. Згубність розбрату у тогочасному суспільстві позначилася на періоді історії України, який від сучасників дістав назву "Руїна" [8, с. 162]. Колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Мартина Небабу шведська дипломатична агентура характеризувала як "одного з найкращих полковників Хмельницького". Про феноменальну мужність Небаби свідчить його останній бій під Лоевом 1651 р., де він, втративши праву руку, перехопив шаблю лівою й оборонявся до останнього подиху [14, с. 363].

На відміну від цих людей, близьких до гетьмана, дещо осторонь трималися такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло, ще довоєнний "польовий вождь" козацької черні уманський полковник Іван Ганжа (згодом він навіть перейде на бік противника через особисті незгоди з Хмельницьким), ватажок козацько-селянських загонів Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором. Менш помітні, з погляду тогочасних джерел, полковники і старшини Александренко, Вдовиченко, Гречка, Гавратенко, Максименко, Матвій Положний, Семен Оргієнко, Михайло Богаченко, Бугай, Піхотник [14, с. 363].

Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що всі три згадані групи старшинської верхівки мали досить розбіжні уявлення про мету Визвольної війни. Полковники зі "старинного" козацтва, відчуючи гостру особисту антипатію "до ляхів", водночас цілком помірковано сприймали переговори й поступки, ставлячись до них як до колізій, що неминучі в усякій війні. З погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення, програючи, – теж не дивина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Придушена могутньою волею Богдана Хмельницького ця традиційна модель козацької поведінки не озивалася аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаблю і як розпоряджатися здобутою свободою. Та після смерті Хмельницького все повернулося на старі місця, і саме старшинський елемент зі "старинних" козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції [14, с. 364].

Утім, тертя за право першості траплялися ще за життя гетьмана, й альтернативні претензії на гетьманування виринали якраз у "старинній" старшинській групі, певній у своєму досвіді й популярності. Люди, котрі розпочинали разом із Хмельницьким війну як рівні, нелегко звикали до автократизації його влади. Це з їдкою влучністю підмітив у 1654 р. київський непоказаний шляхтич Павло Олекшич

у листі до свого приятеля – "старинного" козака-шляхтича Івана Богуна: "Хмельницький, що був вашим товаришем, тепер став вашим паном". Про Данила Нечая, котрого польські тогочасні джерела називають "першою особою після Хмельницького", ходили чутки, що популярному брацлавському полковникові "хотілося бути другим гетьманом". У січні 1652 р. було звинувачено у підбуренні до антигетьманських бунтів і страчено ще одного представника "старинної" старшини, корсунського полковника Лук'яна Мозирю. Навесні 1652 р. антигетьманський рух очолив миргородський полковник Матвій Гладкий, котрий, за свідченням московських агентів, "назвався замість Хмельницького гетьманом" [14, с. 364].

Нова старшина з покозачених шляхтичів за життя Хмельницького на булаву не претендувала й мірятися авторитетом із гетьманом не зважувалася. В її політичних орієнтаціях можна виділити два головні спрямування й співвіднести їх із двома фазами війни: до і після смерті гетьмана. У першому випадку – це фанатична польська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись приєднатися до повстання, шляхтичі спалили за собою мости, й якісь дрібні поступки з польського боку нічого не міняли в їхньому становищі, навпаки – увиразнювали їхню зраду. А тому, як писав у своєму посольському звіті 1649 р. московський дипломат Григорій Кунаков, аналізуючи ситуацію в Україні: "Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапиться, тепер ось і треба приборкати поляків" (див: [14, с. 364]).

Серйозно ставилися до цього противника й на коронному боці, розрізняючи власне козаків на шляхту й селян. "Плебс розпустити, шляхту-зрадників видати" – ось стереотипні вимоги ультиматумів козацькому командуванню і навпаки – не менш стереотипний пункт перемирних угод: "Шляхту, що приєдналася до Війська Запорозького, амністувати" [14, с. 364].

Після смерті Богдана Хмельницького, особливо коли стала очевидною сумнівність альянсу з Московським царством – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах річпосполитівських вольностей, настрої старшини міняються. Московська небезпека, примножена повинню анархії, підштовхує їх до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну антипольській затятості приходять спроби порозумітися, втім, уже запізнілі, бо на політичну арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького: простолюди. Поміж лідерів черні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривоніс – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю "до панів", безжалісний і жорстокий навіть з погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людянність часів [14, с. 365]. Визначній ролі Максима Кривоніса у Визвольній війні присвятили свою публікацію В. та З. Чуприни [13].

Дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоніса, гетьман Б. Хмельницький заборонив йому "свавілля чинити, міста палити й руйнувати". В. Смолій та В. Степанков акцентують увагу на тому, що М. Кривоніс, створивши армію, своєю безкомпромісною боротьбою з поляками, євреями, шляхтою й католиками зажив великого авторитету серед радикально налаштованого поспільства, яке вбачало в ньому свого "вождя". Ставши, по суті, другою особою у Війську Запорозькому, він дозволив собі проігнорувати розпорядження гетьмана, що, вочевидь, торкалося заборони безчинства. Кривоніс одного разу відповів: "Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як ти". Однак Хмельницький спромігся відкликати його з найближчими старшинами до табору. За вчинені погроми й непослух покарав М. Кривоніса та чотирьох його полковників прикуттям до гармати, інших старшин було ув'язнено, а деяких навіть страчено. Привезених ними до табору в'язнів було звільнено. Кривоніс зрозумів, що, не покаювшись, в умовах військового часу (угоди про перемир'я з Річчю Посполитою укладено не було) втратить не тільки посаду, а й голову. А відтак вибачився, і після виплати штрафу його було взято на поруки. Б. Хмельницький виявив мудрість: домігшись від Кривоніса та його полковників визнання провини, не пішов на загострення, що могло призвес-



ти до розколу у війську, а поновив їх на посадах. Після цього інциденту ніхто зі старшини уже не наважувався ігнорувати волю гетьмана, визнавши в ньому беззаперечного володаря булави [9, с. 149].

Дослідники В. Смолій та В. Степанков зазначають, що з кінця 1650 р. Б. Хмельницькому довелося долати супротив з боку старшини його курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. За даними шведського дипломата Іогана Майєра, на одній з нарад полковник М. Гладкий начебто закинув гетьманові, що король у Польщі є і залишиться їхнім королем і володарем, а йому ніколи не стати їхнім королем. Посол литовського гетьмана Мисловський, відвідавши в березні 1651 р. гетьмана, повідомляв у "реляції", що на старшинській раді більшість присутніх висловилося проти боротьби з Польщею. Захоплені напередодні битви під Берестечком козаки також відзначали прагнення старшин замиритися з Яном Казимиром. Окремі з полковників нарікали на те, що гетьман їх "до думи не закликав". Щоб подолати цей опір, Б. Хмельницький вдався до зібрання "чорної" ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловилося на його підтримку. Після цього він змістив частину пропольських настроєних полковників з посад [10, с. 65 – 66].

Поживним середовищем для антигетьманських бунтів, що постійно жевріли в козацьких низах, були лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані із Запорозькою Січчю. Найпомітніші спалахи невдоволення припадають на періоди впорядкування козацького реєстру, що повертало до підданського статусу показаних селян і міщан. У жовтні 1651 р. проти заворушення в Чернігівському полку, котре очолив Степан Пободайло, обраний полковником на козацькій раді (а на той час гетьман уже зазвичай призначав полковників сам), Хмельницький навіть готував до походу чотири вірні йому полки. Навесні 1652 р. гетьман удався до ще крутіших заходів, стративши кількох бунтівних лівобережних старшин, очоленіх миргородським полковником Матвієм Гладким. У відповідь на репресії чернь Миргородського й Прилуцького полків нібито обрала гетьманом Вдовиченка, і тільки поновлення наприкінці травня бойових дій розрядило інцидент [14, с. 365].

Своєрідним символом майбутнього розбрату може послужити старшинська рада, зібрана в травні 1653 р. для обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював "старинний" козак Філон Джеджалій, погоджувалася на союз із султаном (цим шляхом згодом піде ще один виходець зі "старинного" козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радила налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловилося за московську орієнтацію. Рішення прийняв, плетучи чергові віртуозні комбінації і сподіваючись перехитрити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою за нього. Роль "козацького батька", який умів твердою рукою привести до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить ностальгійна легенда про злагоду в Україні всього через два роки після смерті гетьмана, коли 1659 р. один із ватажків простолюду Іван Безпалый скаже: "Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжособної брані не було, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно усі єсьмо вкупі жили" [14, с. 365].

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоду козацьку державу з усіх боків оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека-незгода зачаїлася всередині, а хитромудрий гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

1. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659) / В.М. Горобець // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 26 – 36.

2. Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович: Полковники Війська Запорозького / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 130 – 139.

3. Гурбик А.О. Полковник Антон Жданович: [Про сотника реєстр. Чигир. полку] / А. Гурбик // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 41 – 60.
4. Гуржій А.О. Іван Богун: деякі міфи та реальність / А.О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99 – 111.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич; Академія наук Української РСР; Інститут суспільних відносин. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 536 с.
6. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
7. Мицик Ю. Тиміш Носач: [Про сподвижника Б. Хмельницького] / Ю. Мицик // Історія в шк. України. – 1996. – № 2. – С. 42 – 45.
8. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій відп. ред. та ін. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – Кн. 1. – 400 с.
9. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003. – 400 с.
10. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: "Альтернативи", 1997. – 368 с.
11. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст.: Іст. есе: У 2-х т. – [2-ге вид., доповн.] – Одеса: Вид. дім "ЯВФ", 2006. – Т. 1. – 585 с.; Т. 2. – 578 с.
12. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна / Б. Флоря // Україна в минулому. – К., Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71 – 75.
13. Чуприна В. Надійний сподвижник гетьмана [М. Кривоніс] / Василь Чуприна, Зоя Чуприна // Дзвін. – 2002. – № 11/ 12. – С. 105 – 108.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [3-є вид., перероблене та розшир.] / Н. Яковенко – К.: Критика, 2006. – 586 с.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
16. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43 – 53.

*В статтє в историографическом аспекте раскрывается феномен казацкого полковника периода освободительной войны украинского народа середины XVII века. Основное внимание обращено на его функциональную роль как участника государственного строительства.*

*In the article is considered in historiographical context the phenomenon of Cossack colonel of liberate war of Ukrainian nation of XVII century. Main attention is paid to functional role as a national construction.*